

Essay

HERINNERINGEN AAN MICHEL SERRES (1930-2019)

Massimiliano Simons

Op 1 juni 2019 nam de wereld afscheid van de Franse filosoof Michel Serres. Als lid van de *Académie française* en professor-emeritus wetenschapsgeschiedenis aan de Sorbonne in Parijs, kende Serres grote bekendheid in Frankrijk, maar minder daarbuiten.

Zelf kwam ik met zijn werk in aanraking omdat ik al vroeg in mijn academische studies gefascineerd raakte door een traditie van Franse denkers, gaande van Gaston Bachelard tot Michel Foucault, die twee aspecten verzoenden die ik elders nooit samen gevonden had: een fascinatie met wetenschap en een prangende maatschappelijke relevantie. Analytische wetenschapsfilosofie is zeker fascinerend, maar verglijdt snel in louter academische discussies; continentale filosofie, anderzijds, lijkt duidelijker maatschappelijk relevant, maar negeert wetenschap en technologie vaak ten koste van cultuur en taal. Deze Franse wetenschapsfilosofische traditie leek beide aspecten perfect te combineren. En niemand deed dat beter dan Michel Serres, die actief pleitte voor wat hij *le tiers instruit* noemde, de geïnformeerde leek die thuis is in zowel wetenschap als cultuur.

Een korte biografie

Serres studeerde in 1949 af bij de *École navale*, de Franse-Marineacademie, maar hij nam al snel afscheid van het militaire bestaan om aan de *École normale supérieure* te gaan studeren. Hij rondde die opleiding in 1955 af, na een masterproef bij Gaston Bachelard over hedendaagse wiskunde. Met tussendoor zijn militaire dienst (1956-1958), ging Serres vervolgens verder in de academische wereld, allereerst aan de universiteit Clermont-Ferrand, waar ook Michel Foucault en Jules Vuillemin zaten, om vervolgens - op aanvraag van Foucault - naar de in 1968 opgerichte experimentele universiteit Vincennes te verhuizen.

In 1968 rondde hij zijn doctoraat af, onder Georges Canguilhem, met de titel *Le Système de Leibniz et ses modèles mathématiques*. Een jaar later kon hij al beginnen als professor wetenschapsgeschiedenis aan de Sorbonne. Serres gaf ook regelmatig les in de Verenigde Staten, onder meer aan de John Hopkins universiteit, de universiteit van Baltimore, en wordt via de steun van René Girard ook in 1984 professor aan de universiteit van Stanford. In 1990 werd hij verkozen tot lid van de *Académie française*. Serres schrijft doorheen de jaren talloze boeken,

zo'n zestig boeken in totaal, tot en met zijn laatste jaren, hoewel zijn gezondheid al begint te minderen. Hij stierf op 1 juni 2019 te Parijs.

Het werk van Serres is omvangrijk en niet altijd even eenvoudig te begrijpen. In zekere zin heeft de leeservaring van zijn werk iets weg van een eerste contact met het oeuvre van Nietzsche: de onacademische stijl leest vlot en aangenaam, maar tegelijkertijd is het moeilijk om grip te krijgen op zijn opvattingen. Veel van de teksten van Serres draaien niet om het introduceren van concepten, maar eerder van dat wat Gilles Deleuze 'conceptuele personages' noemde. In het geval van Serres gaat het dan om figuren zoals *Hermes*, de *Parasiet*, de *Hermafrodiët* of de *Tiers Instruit*. De beste introducties tot zijn werk zijn misschien interviewboeken, zoals het boek met Bruno Latour van 1991 of recenter het boek met Martin Legros en Sven Ortoli van 2016.

Een denker van relaties

Vele filosofen wijden hun oeuvre aan analyses van subjecten en objecten, maar zelden wagen ze zich aan een filosofische analyse van de *relaties* daartussen. Een centrale thematiek bij Serres is dit middenveld. Wat is een relatie? Hoe werken relaties, verbanden, connecties? Of zoals Serres het vaak verwoordde: we moeten weg van een filosofie van substantieven naar een filosofie van de voorzetsels: *aan, door, in, met, na, om, op, rond, tegen, tijdens, tot, tussen, uit, van* of *voor*. De filosofie van Serres kan gerust een filosofie van relaties worden genoemd.

In de eerste plaats ging dit bij Serres om communicatie, die centraal staat in zijn vroege zogenaamde Hermes-reeks (1968-1980). Hij draaide het klassieke beeld om: wat moeilijk is in communicatie is niet dat zender en ontvanger de stilte moeten doorbreken om met elkaar in contact te komen, maar eerder dat het lawaai waarin we constant vertoeven het zwijgen moet worden opgelegd. Communicatie is geen duale relatie tussen zender en ontvanger, maar een drievoudige relatie: zender, ontvanger en achtergrond. Een fatsoenlijk gesprek kan enkel plaatsvinden als er een gemeenschappelijke taal is of als de televisie niet te luid staat; een maatschappij kan maar functioneren zolang vloedgolven of klimaatverandering ze niet wegvaagt.

Serres verwijst in dit verband vaak naar het personage van de *parasiet*. Het gevecht tegen het lawaai daarbuiten wordt overwonnen door het vinden van een gepast medium: de Nederlandse taal, een telefoonlijn, een internetverbinding, een dam, een afgesloten congresgebouw. Communicatie is pas mogelijk dankzij het medium. Tegelijkertijd verstoort dit medium de communicatie ook: de Nederlandse taal kent haar onvertaaltbare uitdrukkingen, een telefoongesprek wordt geteisterd door ruis; Twitter en Facebook zorgen dat mensen scheldproza rondsturen dat ze in een gewoon gesprek nooit zouden overwegen; een congres houdt vakkundig ongenodigden buiten en onderwerpt de aanwezigen aan een reeks informele regels.

Het lawaai van Hiroshima

Communiceren in een nieuw medium is altijd een kwestie van vertalen, en dus ook verraden. *Traduttore, Traditore*. Serres veralgemeende dit tot alle relaties. Ook hier draaide Serres het traditionele beeld om: het grote probleem is niet het tot stand brengen van relaties, maar eerder om bestaande relaties te verzwakken, te versterken of simpelweg te vertalen. Een communicatietheorie wordt dus vertaald in een relationele ontologie: alle dingen zijn maar wat ze zijn omwille van de relaties. Een steen is de synthese van alle kosmische krachten die hun sporen hebben opgeslagen op dit ene punt; een mens is maar een verzameling van genetische, zintuigelijke en sociale informatie. Er zijn geen innerlijke essenties.

De wereld is dus een voortdurend spel van creatie en destructie van relaties. Dat leidt tot een tweede hoofdthema van Serres: Hiroshima. Serres benadrukte vaak dat de ontdekking en vooral het gebruik van de atoombom een beslissende gebeurtenis was in zijn leven. Het leidde hem weg van het pad van de klassieke wetenschapsfilosofie naar een politieke en moraalfilosofie van de wetenschap. Meermaals heeft hij zijn verwondering geuit hoe wetenschapsfilosofen het lawaai van Hiroshima niet gehoord hebben en dezelfde amorele epistemologische traktaten bleven schrijven.

De atoombom maakt volgens Serres van de wetenschapsfilosofie een politieke zaak: het werd duidelijk dat wetenschappers de capaciteit hebben om vernietiging te zaaien. Vandaar dat de aandacht van Serres verschoof: weg van een verklaren van de rationaliteit van wetenschap en juist focussen op de mythische en gewelddadige kant van wetenschap: de atoombom, de klimaatcrisis en een breder reductionisme in het algemeen. Deze thema's komen aan bod in boeken zoals *Le cinq sens* (1985), *Statues* (1987) en *La Guerre mondiale* (2008). Ook het geweld van de sociale wetenschappen ontging Serres niet, bijvoorbeeld in het bijdragen aan een disciplinemaatschappij, het versterken en opleggen van sociale normen en het polariseren door strategieën van ontmaskering, kritiek en deconstructie.

Het was dus in deze context dat ik Michel Serres ontdekte, via een van zijn belangrijke boeken, *Le contrat naturel* (1990). Voor velen sloeg dit boek in als een bom: de 20^e eeuw, omwille van een focus op taal, cultuur en mens, had het object vergeten, of althans onze relatie tot objecten. Te lang verwarden we een passieve natuur met een door ons passief gemaakte natuur. Dat kwam ons nu duur te staan in de vorm van de klimaatcrisis: de natuur weigerde plots nog de rol van passief object en toonde haar eigen capaciteit in het maken van nieuwe relaties. Daarom riep Serres op om de plaats van objecten in onze maatschappij te heronderhandelen. Het fameuze sociaal contract moest worden herschreven als een contract met de natuur.

Met de tekst meelesen

Serres' werk typeert zich ook door een eigenzinnige manier om teksten te lezen. In tegenstelling tot de klassieke kritische methode waarin een tekst wordt geïnterpreteerd door een vast kader, zoals het marxisme of de psychoanalyse, is bij Serres geen 'metataal' te vinden. Serres weigerde altijd de teksten die hij besprak – de fabels van la Fontaine, *De Rerum Natura* van Lucretius, de werken van Émile Zola en Jules Verne – te reduceren tot een aantal kernbegrippen of –thema's die de tekstcriticus 'achter' de tekst vond. Serres liet de tekst en haar fenomenen altijd zelf spreken in hun eigen woorden; enkel in de tekst vond Serres de 'metataal' - of beter *infrataal* - om paradoxaal de tekst ons iets te laten leren.

Sterker nog, Serres weigerde teksten als 'achterhaald' of 'ouderwets' te beschouwen. Volgens velen zou *De Rerum Natura* ons bijvoorbeeld niets meer over de natuur kunnen leren. Niemand kan werkelijk geloven dat het atomisme van Epicurus en zijn absurde *clinamen* nog enige wetenschappelijke waarde hebben. Het is hoogstens mooie literatuur. Niets is minder waar, zo beweerde Serres. Niet alleen was Lucretius' werk niet achterhaald, het was zelfs *superieur* aan de fysica van Serres' tijd. De *clinamen*, de onvoorspelbare beweging die de vallende atomen in de war brengt, lijkt misschien een lachertje voor iemand die in termen denkt van vallende appels of hellende vlakken. Als je het echter plaatst in een context van vloeistofmechanica, chaostheorie en complexe systemen wordt het zelf-evident.

Iedereen die kijkt naar het stromen van de rivier of het spelen van de wind met de bladeren aanschouwt de *clinamen* in actie. Staar je niet blind op het theoretisch kader, het jargon of de 'metataal', maar focus op het achterliggende fenomeen, dat zowel door Lucretius als door ons aanschouwd kan worden, los van het sjabloon via welke men over dit fenomeen spreekt. Daarom kan in Lucretius vloeistofmechanica of in Zola thermodynamica worden ontdekt. Niet omdat ze op hun tijd 'vooruitliepen' of omdat ze stiekem ook wetenschapper waren, maar omdat ze geconfronteerd werden met iets dat ook wij nog kunnen aanschouwen. Juist zoals bij hedendaagse fysici kwamen ook hun pennen in beweging door hetzelfde fenomeen.

Nalatenschap

Serres' werk heeft nooit dezelfde bekendheid mogen genieten als dat van zijn collega's, zoals Foucault of Deleuze. Hier zijn een aantal verklaringen voor. Allereerst de eerder besproken aard van Serres' invloed. Serres' originaliteit zat nooit in het introduceren van een nieuw conceptenapparaat of een mooi afgebakende theorie. Zelfs al werkt zijn invloed dus door, Serres wordt vaak niet bij naam genoemd. Maar er spelen ook een aantal biografische factoren mee. Serres betreurde vaak het feit dat ze hem hadden 'opgesloten' in het departement

geschiedenis, terwijl hij zichzelf in de eerste plaats als filosoof zag. Het gevolg was dat hij weinig studenten had en nooit school heeft weten te maken.

Ook bij de keuze van onderwerpen was Serres tegendraads: terwijl de meesten hun mosterd haalde bij Descartes of Spinoza, schreef Serres zijn doctoraat over Leibniz; tijdens de hoogdagen van het Franse marxisme, waagde Serres het te beweren dat productie niet meer belangrijk was en dat communicatie centraal ging staan; en terwijl wetenschapsfilosofen zich bezighielden met klassieke fysica, niet-euclidische meetkunde en fysiologie ging Serres zich focussen op nieuwe zaken zoals cybernetica, informatietheorie en moleculaire biologie.

Gelukkig kwam er daar wel al enige verandering in tijdens zijn leven. Serres brak bijvoorbeeld in de jaren negentig al door, toen boeken zoals *Le contrat naturel* (1990) en *Le tiers instruit* (1991) ‘bestsellers’ werden, juist zoals meer recente boeken zoals *Petite Poucette* (2012). Ook doordat opkomende denkers zoals Bruno Latour en Isabelle Stengers regelmatig positief naar Serres begonnen te verwijzen werd interesse opgewekt. In de laatste jaren van zijn leven was er dan ook voor Serres, die sinds 1984 ook vaak in de VS les gaf, een toenemende aandacht in Anglo-Saksische gebieden zoals *cultural studies* en *French studies*.

Mijn favoriet conceptueel personage van Serres is wellicht dat van de Engel. Terwijl de Engel typisch gezien wordt als een achterhaald figuur, wou Serres deze juist heractualiseren. In tijden van de netwerkmaatschappij, de *Cloud* en *Big Data* is de diagnose dat we engelen worden (van het Griekse ἄγγελοι, boodschappers of gezanten) niet onzinnig. Ook hier geldt dezelfde logica als bij parasieten: de optimale Engel is een onzichtbare Engel. De Engel brengt de boodschap van God over, maar blijft zelf onzichtbaar: het is God die door de Engel spreekt, zonder dat de Engel zelf opvalt. Vandaar ook dat ogenschijnlijk zinloze discussies rond engelen – Hebben ze knieën? Hebben ze een geslacht? – eigenlijk wel van tel zijn: engelen met een geslacht zijn onbetrouwbaardere boodschappers dan hun geslachtsloze tegenhangers.

Ik heb Serres’ invloed altijd ervaren als een Engel. Subtieler dan de gemiddelde filosoof, die zijn voetsporen onhandig op al zijn ideeën en concepten achterlaat, weet Serres zich tot Engel te verheffen en blijft hij zo bij ons: een boodschapper die aanwezig blijft, zelfs al merken we het niet meer.

Artikel

TUSSEN KANT EN BEETHOVEN

DE BETEKENIS VAN THEODOR W. ADORNO'S COMPOSITORISCHE WERK¹

Leen Verheyen

“Op een dag zal je, omdat je (godzijdank!) iemand bent die niets half doet, moeten kiezen tussen Kant of Beethoven. (...) Ik vrees daarom dat je, ondanks je grote talent, dat je ertoe voorbestemt een componist van zeer grote kwaliteit te zijn, jezelf voor eens en voor altijd zal toelleggen op je filosofische werk.”

Alban Berg in een brief (28/01/1926) aan Theodor W. Adorno²

Inleiding

In tegenstelling tot zijn filosofische werk, genieten de muziekcomposities van Theodor W. Adorno (1903-1969) weinig bekendheid. Zijn composities worden zelden uitgevoerd en ook opnames van zijn werken zijn schaars. Ook zijn pas sinds 2007 alle partituren van het muzikale oeuvre van Adorno uitgegeven. Zijn muzikale werk kan pas sinds tien jaar publiekelijk bestudeerd worden.

Dat de composities van Adorno tot op heden maar zeer beperkte aandacht kregen, is, zoals ik in deze tekst laat zien, onterecht. Adorno's werk als componist is immers om minstens twee redenen het bestuderen en beluisteren waard. Een eerste reden is de complementariteit die aanwezig is tussen Adorno's filosofische en muzikale werk. Dat is niet verwonderlijk, aangezien Adorno in zijn filosofisch werk regelmatig benadrukt dat muziek en filosofie hetzelfde doel hebben, namelijk het zoeken naar de waarheid, en dat beide wegen naar de waarheid elkaar wezenlijk aanvullen en nodig hebben. Vanuit dat oogpunt bekeken is het des te interessanter na te gaan in welke mate de componist en de filosoof Adorno op elkaar inwerken en elkaar bepalen. Het is daarbij extra interessant dat reflectie over muziek een belangrijke plaats inneemt in de filosofische nalatenschap van Adorno. Adorno heeft als filosoof veel gereflecteerd over de evolutie die de muziek doorheen de eeuwen heeft doorgemaakt en over de vraag waaraan wat hij